

BEVEZETÉS

Hivatott drámaíró tollára kívánczó tragikus helyzete az egyénnek és a magyar történelemnek!

Kor: 1690.

Színhely: a zernyesti csatatér.

Főszereplők: az egyik oldalon Heissler császári seregeiben Teleki Mihály, a másik oldalon, török csapatok élén Thököly Imre.

A harcot Erdélyért vívják!

Heissler csapatai birtokon belül vannak; Erdély szinte már megingathatatlanul Habsburg-birtoknak tetszik. És Teleki, az imént még önálló Erdély utolsó nagy politikusa, együtt harcol a birtokon belül lévőkkel, a fejedelemség leverőivel, a hódítókkal. A kortársak haragja árulást lát cselekedetében; a történelem menetét világosabban szemlélő historikus azonban méltányosabb és *politikai megfontolásról* beszél.

A csatasík külső felén a birtokon kívül lévő Thököly Imre helyezkedik el. A török szultán Magyarországból való kiűzetése után most szervezte újjá hadseregét, s néhány esztendővel a bukás után újabb hódításra készül. Thökölyt Erdély fejedelmévé nevezi ki, és fejedelemségének tényleges elnyeréséért elküldi a császári seregek ellen. A harc így voltaképpen a császár és a török csatája; a magyar mindkét fél szemében eszköz csupán, s a maga szempontjából folyvást szerencsétlenebb szerepre kényszerült áldozat.

A két nagyhatalom érdekeinek ütközőpontján eszköz volt már az önálló Erdély is, a fejedelemség virágkorában, de míg akkor, Bocskai, Bethlen és a Rákócziak alatt tekintélyre és európai rangra emelkedhetett, addig most, a német és a török hatalom egyensúlyának megingásával, erőtlenül hullik oda a mérleg megnehezedett serpenyőjére. — Micsoda különbsége a változó időnek és a változó idő teremtette történelmi helyzet-

nek! — A kortárs azonban nem az utókor szemével látja az alakuló történelmet. Thököly szentül hitte, hogy a serpenyők egyensúlya újra visszaállítható, s vele Erdély önállósága is. Teleki, a nagymultú politikus messzelátásával világosabban tájékozódott. De a világlátás — oly sokszor esett már így a történelem folyamán — hazaárulásnak minősítették.

A közvetlen jelen — igaz mindössze néhány hónapra — nem az öreg politikust, hanem a fiatal Thökölyt igazolja. Ami Thököly lépésének igazolást szerez, ugyanaz lesz Teleki Mihály tragédiája; a sors könyörtelen beteljesedése a nagy ember kevés országos sikert látott, szerencsétlen élete felett. A zernyesti csatában a császári seregek vereséget szenvednek; Teleki maga is elesik. A közvélemény mámorosan jegyzi fel: «holtteste tatárok által összevagdaltatott». Teleki sorsa beteljesedett, de Thököly uralma sem tarthatott sokáig. Szeptember 15-én az erdélyi országgyűlés fejedelemmé választja és beiktatja, de még ugyanebben az esztendőben el kell hagynia Erdélyt. Badeni Lajos seregei elől, a kisázsiai Nikodémiába menekül, s száműzöttként él itt 1705-ig, haláláig. Thököly harca a politikai helyzet reális síkján nem nyerhetett hosszúéletű igazolást, de elnyerte igazságát az ideák világában, ahol a megvalósított szándéknál is jobban felmagasztosul az elbukott akarat.

Az 1690-ben lejátszódott események véglegesen pontot tesznek az önálló Erdély lehanyatló életének végére. A fejedelemség vezető egyéniségei csaknem kivétel nélkül meghaltak már ekkor. I. Apafi Mihály a fejedelem, a zernyesti csatát sem érte meg. A kormányzásba is beleszóló, erőskezű fejedelemasszony, Bornemisza Anna, még férje életében meghalt. Teleki elesett. Thököly pedig száműzetésben tengeti életét. Bécs azonban még így sem rendezkedhetik be legkeletibb tartományában önkényes szándékai szerint. Thököly fellépésének ugyanis — ha politikai eredménye nincs is — erkölcsi hatása mutatkozik. Hadjárata és rövid fejedelemsége helyreállította az erdélyi ember önbizalmát, és megerősítette ellenállóerejét. Az imént még elernyedtt, most ismét bátorítást nyert rendek szembe mernek nézni és ellene tudnak mondani a császár terveinek és kicsikarják az alkotmányos uralkodás ígérését. Az alkotmányos kormányzás azonban, rövid idő elmúltával pusztá igéret marad csupán. Bécs szavatosságának zálogát, az úgynevezett *Diploma Leopoldianumot* pótrendeletek követik, amelyek a szabadságlevél alapelveit is megmásítják. De az ellenállás szelleme még így is, kiirthatatlanul él tovább. Midőn már nem alkothat ki-

felé, termékenyen táplálja az ember belső világát, a megcenzurázhatatlan és rendeletekkel nem szabályozható lélekben.

Itt, a tizennyolcadik századi Erdélyben valósul meg először a híres *magyar passzivitás*, amely a lélek rejtekeibe elvonulva vívja önfenntartó, nemzet- és műveltségmentő harcát, s türellemmel várja a pillanatot, midőn ismét kiléphet a kormányzó akarat, a politika síkjára. A Rákóczi-féle szabadságharcig, — amely tizenöt évvel fogja követni Thököly háborúját, — nincs alkalma cselekvésre az erdélyi embernek. A nyolc esztendeig tartó szabadságharc lezajlása után pedig reménytelen időre kell visszavonulnia. II. Rákóczi György unokája, II. Rákóczi Ferenc lesz Erdély utolsó választott és beiktatott fejedelme, mozgalma pedig végső megnyilatkozása a tizennyolcadik században, a nemzeti királyság eszméjébe kapcsolódó Habsburgellenes gondolatnak. Utána csend lesz és tetszhalál. A világban béke van, de a lélekben kiirthatatlanul dul a harc tovább, mert e passzivitásnak az a legfőbb jellemzője, hogy nem ismeri a reményvesztettséget.

A Habsburg-tartományá süllyedt Erdély élete a birodalom távoli fővárosából kapja az irányítást. Vezető hivatalnokokat az erdélyi főrendek sorából választanak ugyan, de a főkormányzó, szintúgy, mint a főkancellar és a rangban utánuk következő nagypályású férfiak csak annyi hatalommal rendelkeznek, hogy a legsúlyosabb helyett, minden egyes alkalommal a kevésbé súlyos rendelkezések szentesítésére kísérlik meg rábírnival az udvart. Erdély közéletében különben is a hivatalnok-szellem válik urakodóvá. S ez pedig nem a nagy szellemek, hanem az alkalmazkodásra hajlandó másodrangúak érvényesülésére alkalom. És mégis, a másodrangú képességeket igénylő hivatali állások betöltői között akadnak hivatást érző férfiak, akik örömmel tudják emelni a hivatali posztot. Ezek azok, akik hajbókolnak a császári udvarban, de ingük alatt Thököly és Rákóczi talizmánt viselnek; kurucok labanc álcában.

Az átszervezést tervszerű intézkedésekkel hajtják végre a császári hatóságok. Erdély élete — legalábbis a külső formáiban — úgy változik át, mint a színész mozdulata és arckifejezése a rendező utasítására, vagy az új szerep kívánalmai szerint. Ami itt végbemegy, valóban azzal a keserű mellékízű kifejezéssel illethető, amellyel az egykorú zsémbes öreg, a hagyományokhoz görcsösen ragaszkodó, nagyszerű Apor Péter jellemezte: *Metamorphosis Transsylvaniae*. Az átalakulás azonban, akármennyire fájdalmasan érinti a kortársakat, mégsem for-

radalmi stílusban jelentkeznek. Ott semmiképpen nem, ahol a végsőkig vitt forradalom egyenlő a tökéletes halállal, a szellem világában.

A teremtő erdélyiek, a szellem őrizésére hivatott, kiválasztott kevesek, bizonyára ellenméregként az alkotmányértő Bécs kormányzati intézkedéseire, a konzervatív gondolkodásnak olyan fokára jutnak el, amelyhez hasonlóan, a fejedelemség virágzó önállósága idején egyetlen egyszer sem lehetett tanúja a történetíró. Virtuális síkon, ebben a konzervatív szellemben Erdély továbbra is önálló marad. Bocskai, Bethlen Gábor és a Rákócziak fejedelemsége politikai hatalmának és tekintélyének köszönhetette önállóságát, a függetlenségét elvesztette Erdélynek pedig, ez a konzervativizmus lelki önállóságot ad. Az erdélyi ember sohasem emlegette olyan öntudattal erdélyi voltát, mint most, amikor a politikai önállóság már alig több, mint nagyszerű emlék, Klio lapjaira tartozó lezárult esemény. De ez a mult értékálló, és Klio lapjai értéket adnak az emlékező ember életének is; passzív helyzetében a nagy mult emléke táplálja lelki erejét. Történelmének ebben a szakaszában hasonlóan multbanézó lesz Erdély, mint a tizenhatodik században a Mátyás-kori emlékekből táplálkozó teljes magyarság. Szekfü Gyula tanítása szerint, a tizenhetedik század végén, és a tizennyolcadik század első felében, a hatalmi rangjától, majd önállóságától is megfosztott országban lesz étellel telített a *transzilvanizmus*, az *erdélyi gondolat*, amelynek termékenyítő mitoszát a fejedelemség nagy tettei, politikai eseményei és művelődési eredményei ihletnek.

Ez az öntudatot tápláló konzervativizmus minden magatartását meghatározza az erdélyi embernek. Hűség és ragaszkodás a multhoz; s kell-e csodálkozni, hogy ez a hűség, ez a ragaszkodás az erdélyi gondolat ad abszurdum vitt, torz fogalmazásának is szülőanyja lesz? A hagyományokhoz hű erdélyi az önállóság megszűnése után is tovább ápolja lelkében a különállás hagyományát. A politikai függetlenségnek vége, átköltözik tehát e gondolat a lelkekbe, s ott oly erőre kap, hogy valóságos bástyát emel Erdély határainál. Az erdélyi ember a fegyverek elnémulása után szinte ellenségként néz az anyaország felé; a legyőzöttek megsokszorozott lelki erejével. Mert a legyőzött a legnagyobb erőkre támaszkodik; az ő ereje nem a megfogható jelenben, hanem az elérhetetlen mesés multban találja meg léte igazolását. A fényes multa emlékeztetve, értelmezni próbálják a megalázott jelent, s ez az értelmezés könnyen megtalálja a bűn-

bakot is, akire ráruházhatja fájdalmát, jelenének minden keserűségét. A bűnbak adva van: ki volna más, mint az *anyaország*? Az erdélyi ember úgy néz most az anyaország felé, mint ellenségre. Kemény, harcias szavakat szór reá, átkozódó gyűlölettel. Nyíltan beszél, minden köntörfalazás nélkül: *Magyarország a felelős Erdély romlásáért*. A hang ellenállhatatlanul az előző két évszázad hitvitáira emlékeztet, midőn a protestáns a katolicizmust, a katolikus pedig a protestántizmust vádolta Magyarország megrontásával. «Ne barátkozz soha, semmi időben édes hazám magyarországi emberrel, — olvassuk a legkeményebb kifakadások egyikében, Cserei Mihálynál — mert Erdélynek minden romlása, pusztulása örökké Magyarországtól származik». De nem elégednek meg a kegyetlen váddal. Gyűlölettel átítatott szavaikat igyekeznek magyarázó érvekkel átszőni. A magyarországi és erdélyi jellem között olyan különbségeket fedeznek fel, amelyek — legalább önmaguk előtt — igazolni látszanak a vádak és az ellenséges érzületet. Szintén Cserei Mihály írja: «...ha a tűz megalkhatik együtt a vízzel, akkor elhiszem, az erdélyi humor is megalkhatik együtt a magyarországi humorral. Az ég klímájától vagy-e vagy mástól, de megbékélhetetlen antipathia vagy-e a két ország lakósaik közt. Az erdélyi embernek jova nyájas, barátságos, hospitális, reális, csendes és alázatos, amit szívében gondol, a szájában sem találsz egyebet... keveset szól, de igazat, nem kérkedik... Nézd meg a magyarországi embert, azt tudnád egytől-egyig mind Aristoteleszek és Plátók, kevélyek, negédesek, kérkedők, köntösben bujálkodók... álhatatlanok, csalárdok, hazugok, hizelkedők...» A magyarázat hangját is vád és gyűlölet hevíti; a megalázott embertől hiába várunk tárgyilagos ítélezést.

Cserei hangja korántsem elszigetelt jelenség. Időről-időre mind szélesebb területen szerez magának polgárjogot, s mindég magasabbra emeli e gondolkozás a válaszfalat Magyarország és Erdély között. A válaszfal magasra emelkedik, s ugyanakkor folyton szűkebb határok közé szorítja a szellemi Erdélyt. Már a partium is kívül esik e határokon. Ismét Csereit idézzük: «... a sok partiumbeli magyar ifjak miolta beszármazának... minden rossz dolog azolta következék.»

Hogy e különállási élmény milyen mély gyökeret vert a lelkekben, nemcsak a Királyhágón túl, hanem az anyaországban is, mi sem példázza jobban, mint a száz esztendővel később, 1816-ban Erdélyben járt Kazinczy Ferenc szavai. Kazinczy a szó teljes értelmében *más országnak* tekinti Erdélyt, s lakóit

nem azonos, csak *rokon nép*nek a magyarral. «Magyarország nem ismeri Erdélyt — írja. — Megszokván nyugat felé venni utunkat valamikor honunkból kiindulunk, feledjük, hogy keleten egy rokon nép lakik, melyet nem illik nem ismernünk.»

A transzilvanizmus rétegeit sorra felfedezhetjük az erdélyi ember minden életmegnyilvánulásában. Hiszen, ami az önálló fejedelemség életének természetes értéke volt, legnagyobb kincse lesz a jelennek, már a pusztá emléké képében is. Öntudatosító és termékenyítő íze mámorosít, s megszentel. Emeljünk ki egyetlen kérdést; a benne megnyilatkozó kép kiegészítően rávetíthető az egészre.

A magyar nemzeti királyság folytonosságát őrző protestáns fejedelemség megszűnt, de megmaradt a protestantizmus. Persze, hogy jelképpé válik most! S amikor veszély fenyegeti létét, már nem is egyedül a vallásért, hanem az erdélyi múlt vallásáért reszketnek. Midőn a teljes személyiségében katolikus Rákóczi Ferenc hadserege elindul Erdély felszabadítására, egy ember sincsen a Királyhágón túl, aki a Bocskaiak, a Báthoryak, a Zrínyiek, a Frangepánok és a két Rákóczi György vérszerinti, de katolikus leszármazottjától féltene a protestantizmust. Az emlékiró Vargyasi Dániel István minden erdélyi lelkéből beszél, midőn ezt írja: «... mint valamely nagyszerű özönvíz elárasztotta Magyarországot és Erdélyt.» De a pokol gyötremét élék át, ha a Habsburg-kormányzás akár csak egy hajszálnyira is veszélyezteti az egykori önálló Erdély államvallásának szabadságát. Hasonlót jelképez a tizenharmadik századi erdélyi ember számára a protestantizmus, mint Mohács után a független, nemzeti királyság eszméjének őrizői szemében az önálló fejedelemség. Németh László ismerte fel elsőnek e szempontot, régi irodalmunk legnagyobb nőalakjának, az erdélyi Bethlen Katának egyéniségében. Idéznünk kell az ő fejtegetéseit, hiszen amit Bethlen Katával kapcsolatban elmond, nemcsak őt jellemzi, hanem az egykorú Erdély teljes szellemi tartását. A protestáns Bethlen Katát mostohatestvéréhez, a katolikus Haller Lászlóhoz kényszerítik feleségül. A protestáns-katolikus vegyesházasság átokként nehezedik egész életére. «Katának a *maga vallása* az egész erdélyi múlt, — írja — az ősök lelke, isten és ember konok, puritán kapcsolata: míg az *idegen vallás* mindaz, ami harminc-negyven éve Erdélybe beömlött... ». — «Bethlen Kata az apai valláshoz ragaszkodott, a régi Istenben, a régi Erdélyhez.»

Kevés emlékezetes erdélyi ember élt e korban, akinek gon-

dolkozásában ne jelentkeznek — ha nem is Bethlen Katához hasonló átszellemült érzéssel — a régi vallás fanatikus őrzése, s a protestantizmusnak talán öntudatlan, de annál mélységesebb azonosítása az erdélyi multtal. Az arisztokrata származású Bethlen Kata mellett álljon itt az egyszerű kolozsvári polgárembernek, az unitárius Szakál Ferencnek tanúsága. A szerény mesterember feljegyzései a grófnő szavaival párhuzamba állítva, a gondolat általános voltát bizonyítják. Kolozsvár mindennapi életét megörökítő, tárgyilagos mondatai ugyanazon forrásból táplálkoznak, mint Bethlen Katának a lélek mélységeiből feltörő sikoltásai. A katolicizmus és főként a katolicizmus képviselői, egyet jelentenek az ő szemében is a hódítókkal, és a protestantizmus képviseli a magyarságot, a régi Erdélyt. «Die 28. oct. Ment el Vizkeleti Zsigmond pater a városról, — írja egy helyt — ki ennek a városnak sok bosszuságára járt, idegen bort gyakorta behozott, s ha rajta érték, országot busított mindgyárt miatta ...» Majd máskor, midőn református hadnagyot választanak Kolozsvárt: «... választottak új hadnagyot kálvinista magyart, úgy mint nemes Viczei Pál uramot, kinek is adjon Isten erőt, hogy szegény hazánk, városunk hasznára jól véghez vihesse.»

Az uralkodó kormány irányában érzett ellenézés megnyilatkozik a műveltség minden ágában. Erdély sohasem volt olyan franciás, mint most. A tudós Bod Péter már túlságos egyoldaluságtól is félti hazája kultúráját. A *Magyar Athenas* bevezetésében csaknem gúnyolódva ír a francia nyelv elterjedtségéről. Szállóigévé vált szavainál nem idézhetnénk jellemzőbet: «... ezután talán az oláh gyermek is azon kezdi el bölcsőben való sírását...» Hermányi Dienes József pedig, az egyoldalúság gyakorlati hátrányáról beszél: «... elég nagy tanácsatlanság is volt a regnans nemzetnek nyelvét megvetni.»

*

Az erdélyi uralomváltozás nyomán támadt lelki szerencsétlenség elviselésére csak az adott erőt, hogy a változás jövetelét a hanyatlás fokozatosan nehezedő évei előkészítették. A szerencsétlenség fájdmát azonban megsokszorozza a változással együtt járó fullasztó légnymás, amely egyaránt eltiltja az arcokról a szenvedés és a reménykedés vonásait, az örömet ugyanúgy, mint a fájdalmat. Szakál Ferenc naplójában a megnémitott Erdély világra is találó szavakat olvashatunk: «... mostan inkább több dolgot nem igazán hirdetnek,

mivel az igazat nem is merik valójában mondani.» Némán, leppezett érzésekkel suhannak az erdélyi városok utcáin az emberek, a nehéz sorban élő és még nehezebb sorstól rettegő polgártól a főúri sarjig, és csodát remélnék. De a csodahitet is magukba rejtik, s féltett kincsként kapaszkodnak beléje, mint valami utolsó szalmaszálba. Értelmét veszítette a martiromság is; nincs más lehetőség, mint félrehúzódni. Ennek a lelkiállapotnak egyetlen megoldási formája a magány, a lélek száműzetése. Nem is egy azok közül, akik Erdély szabadságáért harcoltak, mint Thököly, Rákóczi és Rákóczi fejedelem hűségese társa Mikes Kelemen, száműzetésben töltik éveiket. De, hogyha alaposan megvizsgáljuk az emlékeket, az Erdélyben maradt kortársak lelkivilágában hasonló vonásokat ismerhetünk fel, mint az övéikben. Erdélyben is száműzöttek élnek, ha nem is fizikai értelmében a szónak. Rodostó, Nikodémia, Kolozsvár és a kisebb erdélyi helységek magyarjai, mintha valami láthatatlan karmester pálcájára tekintenének; szomszéd utcákban, egymástól ötven, vagy száz és sok ezer kilométer távolságban lévő városokban, hasonló szellemet, eszmét és gondolatot táplálnak bensőjükben.

A sors dodonai játéka — egy pillanatra úgy tetszhetik — mintha zsákutcát írt volna elő hivatásos multjának lezárulása után Erdélynek! A politika és az élet reálisan járt útja valóban zsákutcába torkol, de a zsákutcából is van kivezető; legalább Erdély mostani élete így példázza. Ha a szellem hatóereje nem irányulhat vízszintesen, hogyha nem vezetheti az ország életét, a társadalmat, terjeszkedik függőleges irányba, fölfelé, az irracionális világba. Amit az erdélyi ember ekkor létrehoz, csaknem olyan titokzatos, és végső elemzésben éppolyan lemérhetetlen jelentőségű, mint a mohácsi bukás után volt a fejedelemség megalkotása. Ami itt végbemegy, a szellem legszellemibb teljesítménye. Él, ahogy lehet, alkot, ahogy a viszonyok megengedik. Nincs az a parancsszó, amely meggátolhatná a remekművek létrejöttét. De korántsem remekművekről akarunk itt szólni. A többszám túlzott használata minden bizonnyal elhamarkodott volna. A teljesítmény egésze azonban, remekműnél is hatalmasabb alkotás.

Azok a műveltségi elemek, amelyekről a következőkben szó lesz, szervesen kapcsolódnak hozzá az erdélyi ember görcsös ragaszkodással ápolt hagyományhűségéhez. Hiszen — miként amaz — önfenntartó és műveltségmentő magatartás ez, konzervatív ismérvei vannak, ha legjellemzőbb jegyeként elsősor-

ban azt óhajtjuk is hangsúlyozni, hogy ugyanakkor tejtestvére az egykorú *európai gondolkodásnak*. De mielőtt erre térnénk, előbb egy kis kanyarodót kell tennünk Európába.

Nyugat-Európa most a ráció századának első felében, irracionális területen keres kérdéseire magyarázatot. A lélek rejtekeibe hatol és a hit elmélyítésének gondját tűzi lobogójára. Ennek a vallásosságnak az a legfőbb jellemzője, hogy a vallásos érzést többre becsüli a formalisztikusan követett dogmánál. A hitbeli feloldódást hangsúlyozza, s e feloldódás gyakorlati megvalósulására a magányosság csendjét vallja igazi otthonának. Keresve sem találhatott volna az erdélyi ember ennél megfelelőbb szellemiséget magányos elhagyott sorsában.

Ez a vallásosság — miként a tizenharmadik század szellemi áramlatainak még oly sok ága — az újkori gondolkodás nagy vízváltójának, Descartesnak személyiségéhez vezethető vissza. Mindazok a gondolkodásbeli formák, amelyeket *cartesianizmus* néven szokás összefoglalni, amelyeket a protestáns egyháztörténet *puritanizmusnak*, *coccejanizmusnak* és *pietizmusnak* nevez (végső elemzésben ide tartozik a katolikus *jansenizmus* is), lényeges jegyeik szerint Descarteshoz nyulnak vissza. Descartesnak az egyetemes gondolkozásra tett legnagyobb hatása abban keresendő, hogy nem filozófiára oktat, hanem filozófiát tanít. E felfogás következményeként fogják hangsúlyozni a fenti vallásos mozgalmak a vallásos érzés fensőbbiségét a dogma felett. Az új szellemi áramlat kihat a műveltség minden területére. Az emberi érzésvilágra talán azzal teszi a legmélyebb hatást, hogy felhívja a figyelmet az egyén belső világának elemzésére, az emberi nyugtalanságok felfedezésére. Röviden: felhívja az érdeklődést az analízisra. Descartes egyik tanítványa, az amsterdami Poiret, aki mestere elleni támadások idején, megkísérli az újító tanokat összeegyeztetni a hagyományos gondolkozással, a modern szentimentalizmusnak is egyenes őse lesz. Nem lehet célunk, hogy Descartes és a hozzá visszavezethető áramlatok ember,- szemlélet- és stílusalakító hatásának szálait részleteiben felfejtsük, csupán még egy szellemtörténeti következményt szeretnénk említeni. A cartesianizmus, amely a belső életre hívja fel a figyelmet és kiváltja az analízis igényét, törvényes atyja lesz az új hangokat hallató napló- és memoireirodalomnak. A vallásos elmélyülés az új napló- és memoire-stílus uralkodó kelléke, meghatározza a műfaj konstrukcióját és egész jellegét. Az emlékiró, akár a maga egyéni életét, akár a közösségét elemzi, mindég a vallásban találja megnyugvását.

A cartesianus eszmék nem most jelentkeznek Erdélyben először. Évtizedekkel ezelőtt, már az önálló fejedelemség műveltségét is elhatározóan befolyásolták. Általános térhódításukat azonban ekkor még meggátolta a fejedelemség abszolutisztikus szervezete, érvényesülésüket legerélyesebben a fejedelem, I. Apafi Mihály akadályozta meg. Hogyne harcolt volna a cartesianizmus ellen a fejedelem, hiszen jól tudta, hogy az új eszmék nemcsak a műveltséget formálnák más arcra, megmásítanák az élet és a kormányzási rend minden tényezőjét. A cartesianizmus elfogadása átalakítóan hatott volna a fejedelemség hagyományos, abszolutisztikus rendszerére és mindenek felett megváltoztatta volna az erdélyi református államegyház ortodoxus szervezetét. A pietizmus, a coccejanizmus és a puritanizmus demokratikus egyházszervezetet hirdetett, Apafi pedig ellentmondást nem tűrő barokk uralkodóként a fejedelmi hatalom alá óhajtotta rendelni az egyházat is, megnyirbálva ezzel a püspöki szuverénitást jogkörét. De az uralom parancsszava ellenére, Nyugat-Európa új hangja — bár egyelőre rejtőzködve — felcsendül Erdélyben. Teológusok, tanárok és orvosok szóltatják meg, akik külföldi egyetemeken közvetlen közlébe kerülnek az új gondolkodásnak. A cartesianizmus terjedését mi sem világítja meg jobban, mint a hanyatló fejedelemség két legszebb emlékirat alkotása: a politikus Bethlen Miklós műve, és a világhíres erdélyi nyomdászé, Tótfalusi Kis Miklósé. Bethlen emlékirata a cartesianizmus teljes ismeretéről tanuskodik, Tótfalusié pedig, egyenes lecsapódása Poiret formavilágának. Az érzelmi telítettségű vallásosság jellemző jegye mindkettejük munkájának, s e vallásos érzés mellett a Descartesra visszamenő ön- és kortársakat elemző, vádoló és védekező stílus fiaiként mutatkoznak.

A politikai bukás, amely minden erdélyi számára súlyos megpróbáltatásokkal telített éveket hoz, szabadságot enged a haladni akaró szellemnek. Nem politikai, társadalmi és egyházszervezeti kérdésekről van itt szó! Mindezeknek el kell most némulniuk. A szellemre céloznak szavaink és a műveltségre. A közelmúlt rejtőzködésre ítélt, katakomba sorsa után, nyíltan törhet fel most a gondolat, mint földalatti kanyargásai után a hegyipatak. A jelen gazdag áradása a múlt hajszálereiből táplálkozik. Vargyasi Dániel István például Bethlen Miklós környezetében teszi magáévá az új szellemiséget, s az új szellem középponti elemét, az érzelmi telítettségű vallásosságot. Ismeretes róla, hogy Bethlen «házában az igaz hitről való nyilvános

vallástételnek, mind a szent gyülekezetekben, mind a mindennapi isteni tiszteletben, a legtisztább és folytonos gyakorlata volt.» Az emlékiróknál arra is találunk utalást, hogy magányos otthonukba visszahúzódva, Descartes hívei voltak már az ő elődjeik is, a fejedelemség utolsó évtizedeiben. Hermányi Dienes József jegyezte fel Szatmári Pap Jánosról, az udvarhelyi rectorról, édesapja tanáráról: «Ennek a tudós professornak keze alatt az én atyám a theológiába kezdte kapni s megkedvelé a Cartesiana filozofiát is, melyet holtig minden virginánál kedvesbb muzsikájának tartott...» Hermányi Dienes, atyja tanárai közül még két férfit említ, akik szószólói voltak a fejedelmi Erdélyben az új gondolkozásnak. Az egyik Kolosvári István, aki az előzőhöz hasonlóan, a «Cartesiana filozofiát» mélyíti el apja lelkében. A másik Coccejus követője, a nagyenyedi Dési Márton: «Coccejus munkáit az édesatyámmal halálig megkedvelteté.»

Az erdélyi cartesianizmus előzményeinek kimutatása nem lehet feladatunk. A stílus és a világszemlélet kiérett korszakáról pedig úgysem az előzmények, hanem a jelen művei adnak tájékoztatást. Ezekből a munkákból izzó lávaként árad felénk a buzgó vallásosság, az önelemző és a történelem alakulását magyarázó líra. Az őszinte személyesség az előző évszázadban még leplezni való magánügy volt, most egyszerre magától-értetődővé válik; az ember felfedezi önmagát és elmélyed belső kérdéseibe. A kor emlékiratainak tetemes része, a katolikusok alkotásai ugyanúgy, mint a protestánsoké, olyanok, mint a gyónás. Istenhez szóló szavakat olvashatunk bennük, vallásos önátadást: az emlékirat — szentágostoni értelmében a szónak — *önismeret* lesz.

Azok a munkák, amelyek kifejezői ennek a szemléletnek, egytől-egyig *emlékiratok*, a terminus valódi értelme szerint. Az élet alkonyán, a befejezés előtt lévő életpálya végén íródtak, nem naplók tehát, hanem emlékiratok. Összefoglalások ezek, az egyéni életpályának és a közösségben vállalt szerepnek summázásai. Néhány idézet minden magyarázatnál többet mondóbb. Vargyasi Dániel István a következőket írja a maga emlékiratában, műve fogantatásának értelméről: «... ezen jelen vállalatom célját is egyedül oda akarom irányítani, hogy midőn az isteni jósnak egész életem folyamán rámhalmozott nagyszerű jótéteményeit háládatos elmével újra átgondolom, mindazokról az idvezítő Istennek az én megmentőmnek újra halhatatlan hálákat és soha meg nem szünő dicsőséget egyedül

ő neki, a magasságban lakó Istennek tulajdonítsak.» A legmagasabb művészi fokon, hasonló fogantatásúak Rákóczi Ferenc *Vallomásai* is. Rákóczi műve irodalmunk egyik legnagyobb alkotása, a hazai latinság klasszikus remeke. Ő is, miként a többiek, minden földi hiúságtól távol, távol hazájától is, a jansenista vallásosság emlékidéző magányosságában, öreg korában írta meg művét. Elmúlt évei, egyéni szenvedései és az ország válságainak ideje, mintha valami ködös messzeségben volnának már tőle. Egyedül Istennel él, *Vallomásaiban* egyenest hozzá szól: «... nem emberekhez szólok, hanem hozzád, ó sziveket vizsgáló Isten.» Ahogy visszagondol életére, harcaira, minden elmúlt eseményben a Gondviselő útmutatását ismeri fel: «Velem voltál ó örök jószág, lelkem édes vigasza; — írja — mert igazán, ha ennyi veszedelem közt csak egy pillanatra is elhagyott volna a te gondviselésed, vége lett volna szabadságomnak.»

Idézeteinken túl, e munkák teljes egészének ismeretében a vallásos alaphang nyomában megnyilatkozó, elemző személyesség kapcsán, lehetetlen nem Rousseaura gondolnunk. Pedig nemcsak a magyar műveltség, maga Rousseau sem érkezett el még ekkor ahhoz az elemző stílushoz, amelyet személyiségéhez szokás kapcsolni. Midőn a *Confessions* írásához Rousseau hozzáfog, Rákóczi, Bethlen Kata és a többi erdélyi emlékiró, már régen nincsenek az élők sorában. Nem is a *Confessions* szerzőjétől induló stílus ez, hanem az, amely őhöz vezet. Az erdélyi emlékirók legjobbainak műveiben megnyilatkozó stílus hazai láncszeme annak a láncnak, mely Descartestól, Poiretn keresztül Rousseauhoz vezet, s tőle egyenes vonalban jut el a szentimentalizmushoz. De, ahogy az erdélyi stílus még nem Rousseaué, ugyanúgy messze van a századvégi érzékenységtől, a szentimentalizmustól. A vallásos hit, az Istenbe vetett bizalom férfias keménységet sugároz, a nyugtalanságban is nagy nyugalmat, céltudatos életfelfogást. Ilyennek látták e művek íróinak egyéniségét a kortársak is. Midőn Bethlen Kata meghalt (1759), a külföldön tanuló ifjú, Teleki József ezeket jegyezte diariumába: «Kegyes volt minden mordság nélkül, mert szüntelen vidám ábrázattát még a nyavalya sem könnyen változtatta meg. Nagy és a maga nemit felyül haladó elméjü... Nem könnyen születik ezen már ki multt férfiúi természettel birt asszony helyibe más Bethlen Kata.»

Rákóczi fejedelem és Bethlen Kata. Ők ketten a legnagyobb szerűbb jelképei e kornak és legnagyobb kifejezői a stílusnak.

Pedig micsoda távolság kettejük között! Az egyik pompás férfieszmény; bukásában is páratlan hőse a magyar politikának, akit XIV. Lajos francia királytól és Nagy Péter orosz cártól, az egyszerű magyar parasztig egyaránt bámult mindenki, aki hinni tudott a felsőbb igazságban, az eszményi emberségben. A másik, a gyengébb nemhez tartozott. Asszony volt, feleség és anya, de asszony létére is valódi hős, akinek férfierőt is meghaladó szenvedéseket tartogatott a sors. Rákóczi a katolikus vallásban nevelkedett, s franciaországi száműzetése idején hívője lesz a jansenizmus szigorú erkölcsi felfogásának. Franciaországban fordul el a földi eszméktől is, és hasonló megtérésen megy keresztül, mint eszménye Pascal, s a középkori nagy példaadó, Szent Ágoston. Bethlen Kata református volt. Bűntelen, tiszta élete nem igényelt megtérést. Buzgó hite, pietizmussal átítatott vallásossága adott néki erőt a megrázkódtató sok elviselésére, de ebben a buzgó vallásosságban fogamzott tragédiája is. A fejedelem, történelmünk egyik szakaszában maga jelentette a nemzetet és Rodostóban, midőn *Vallomásait* írja, személyes sorsának megrajzolásán keresztül, nemzetének válik egyik legnagyobb kifejezőjévé. A kor stílusában megalkotott műve a magyar lélek első nagy introspectiója, mai szóval: önismerete. (Zolnai Béla.) És a grófnő; az erdélyi kúria szenvedésekkel telített légkörében, az ország helyzetét jelképező szerencsétlen házassága által, maga is a nemzet sorsának válik kifejezőjévé. A személyes tragédia Bethlen Kata írásában is országos távlatot nyer; művéből — miként Rákócziéból — a tizennyolcadik századi nemzet beszél.

*

Régi műveltségünk e két nagyön vizsgálata a legújabb időkig mostohagyermeké volt irodalomtörténetírásunknak. A magyar nyelvűség eszméjéhez ragaszkodó irodalomfelfogás nem tudta méltányolni a latinul írt *Vallomásokat*; a szűkkeblű módszer egyenest kirekesztette Rákóczi alkotását irodalmunk nagy emlékei közül. De ez a módszer nemcsak a nyelvi elhatárolás területén volt szűkkeblű, az volt az irodalom bizonyos műfajaival szemben is. Ha a száműzött fejedelem véletlenül magyarul írja meg *memoirej*át, akkor sem örvendezhetett volna sokkal nagyobb elismerésnek, mert nem is oly rég, az emlékiratot és az önéletrajzot történelmi forrásnak tekintették, kitesztva az elsődlegesnek elismert irodalmi műfajok sorából. Ez a szemlélet szorította háttérbe Bethlen Kata magyar nyelvű önéletrajzát.

Az egykorú Erdély írói közül egyedül Mikes Kelemen nem hullott ki irodalomtörténetírásunk rostájából. De éppen azért, mert egyedülinek tekintették, Mikes művét úgy állították be irodalmunk megfelelő szakaszába, mint valami magányos csodát, megfejthetetlen és egyedülálló rejtélyt. — Nagyszerű írásmű, amelynek előzményei nincsenek, de a folytatói ugyanúgy hiányoznak, hiszen akkor jelent meg nyomtatásban először, midőn már nem tőle, hanem másoktól illett stílust tanulni a fiatal íróknak. — A *Törökországi leveleket* és Mikes egyéb munkáit így látta a mult irodalomszemlélete. De a modern kutatók is elsősorban az író külföldi kapcsolatait hangsúlyozták, s alig figyeltek az erdélyi szülőföld forrásterületére, mely pedig a francia mintaképeknél nem kisebb mértékben formálta meg a *rejtélyes* nagy író művészi természetét. Mi sem vállalkozhatunk most arra, hogy teljességgel eloszlassuk Mikes Kelemen művészi származásának homályát. Különben is itt a korról szólunk és nem bocsájtkozhatunk egyéniségének elemző vizsgálatába. De a *Mikes-rejtély* legfontosabb kérdésére éppen a kor szolgál felelettel.

Az erdélyi ember, midőn a fejedelmi mult hagyományaira emlékezve berendezi életét, olyan irodalmias, művelt légkört teremt, melyhez hasonlót soha addig nem látott történelmünk. E széles elterjedtségű irodalmias műveltség kezdetei — így volt ez e korszak legtöbb tulajdonságánál — felismerhetők már a fejedelemség utolsó évtizedeiben. A tizenhetedik század második felében az egykor oly gazdag politikai erőforrások mintha kimerültek volna Erdélyben. A nagy hagyomány folytonosságába beilleszthető politikus tehetség Teleki Mihályon kívül egy sem akad. A politika elhallgat, de annál jobban bővelkedik Erdély művelt és tudós férfiakban. Az élen maga a fejedelem, I. Apafi Mihály áll. Az önállóság megszűnése után a kor sem igényli már a politikust, de a politikai hatalomtól visszaszorított ember annál jobban vágyódik a műveltségre. Erdély társadalmi elrendezettsége úgy hozta magával, hogy a műveltség legmagasabb szintjein a felső osztályok tagjai állnak. De, ha csupán az arisztokrácia világát jellemezné az irodalmias szellem, korántsem tulajdonítanánk néki ilyen hangsúlyozott jelentőséget. Ennek az irodalmias, tudós légkörnek éppen abban rejlik az értéke, hogy a főuraktól lefelé, szinte minden társadalmi osztály gondolkozását áthatja. Semmi sem tanúskodik erről olyan világosan, mint maguk az emlékiratok és íróknak társadalmi hovatarozása. A társadalmi ranglistába sorakoztatott névsor élén a száműzött fejedelem áll, őt követi a grófi származású Bethlen Kata,

majd a magas hivatalt betöltő Apor Péter és Dániel István, azután Mikes Kelemen, s végül Hermányi Dienes József a vidéki református lelkész, és Szakál Ferenc a polgár. Az ő műveik együttesen példázzák Erdély irodalmias világát és a régi magyar íráskészségnek, s stílusnak szinte franciás magátólértetődését.

A műveltség vezető eszméje — mint kifejtettük — a cartesianizmus és a hozzája visszavezethető vallásos mozgalom. De ez az irodalmias gondolkozás nemcsak filozófikus megoldásokra törekszik és nemcsak vallásos megnyugvást keres, hanem a szó hétköznapi értelme szerint, irodalomra is vágyakozik. A tizennyolcadik századi Erdélyben vagyunk, magyar földön. A második anyanyelvnek, a latinnak klasszikusai semmiképpen sem hiányozhatnak az olvasmányok sorából. A római auctorok hagyományos tekintélyét ekkor még semmi sem ingathatja meg. A klasszikus írók szép kiadásai családi ereklyeként szállnak apáról-fióra, és a latin versek sorai gyakran már az iskolai studiumokat megelőzve otthonra találnak a fiatalok lelkében. Lehetetlen itt nem idézni ismét Hermányi Dienes József ragyogó emlékiratából: «... édesatyám is halálba megszereti az ékesen szóló Cicero munkáit és majd halálig magamulatságára olvasta vala azokat, és mikor engemet tanitgat vala is a deák nyelvre, kevés időt tölt vala a grammatica reguláin, hanem Cicerot s Erasmus Colloquiumit olvastatja, fordíttatja és phraseseit előlbe írja vala.» Az ujdonság erejénél fogva azonban, talán a latin auctoroknál is inkább terjednek a franciák. Eredetiben olvassák, és fordítják őket, s e fordított irodalom óriási elterjedésnek örvend — legtöbbször kéziratban — a franciául nem tudó családoknál. A nagy kiterjedésű francia fordítási irodalom művelői közül csupán néhány nevet emelünk ki. Élén jár közöttük Bethlen Kata férje, Haller László, de nem kevésbé buzgó munkát végzett Lázár János és Zalányi Péter. A franciából fordított munkák ugyanúgy, mint az emlékiratok, szerzőjük életében ritkán jelennek meg nyomtatásban. De e literatus szellemet nem is a nyomtatott könyv jellemzi elsősorban, hanem az írásnak és az olvasásnak legtöbbször a nyomtatás vágyától is független, szinte megrészegült igénye.

Nem hiába franciás most Erdély! Ez a művelt, irodalmias légkör, e literatus szellem egyenes megfelelője az előző századbeli és az egykorú Franciaország irodalmias gondolkozásának, amely kultuszt teremtett az írásból és az irodalom élvezéséből. E művelt erdélyi társadalomban egy bizonyos értelemben mindenki író, mint száz évvel utóbb a biedermeier idején.

Az irodalmias légkör nem kristályosít ki feltétlenül jeles alkotásokat. Erdély azonban e téren is büszkélkedhetik. Hiszen ebből a légkörből emelkedtek ki az erdélyi emlékiratok nagy írói, köztük a rejtélyes Mikes Kelemen is, akinek stílusa, az Erdélyben töltött ifjúkor soha ki nem irtható hajszálerein át táplálkozva, ugyanúgy rokonságot tart Erdélyben élő író-társaiéval, mint Rákóczi Ferenc alkotása Bethlen Katáéval.

És végül: ha a nyomtatott betű közvetítésén keresztül talán nem is olvadtak fel ezek a munkák irodalmunk fejlődésében, létük a történelmi folytonosság szempontjából sem értéktelen. A literátus szellem, amely írói kibontakozásuk termőtalaja volt, tovább él a század második felében is, és ebből a továbbélő literátus szellemből emelkednek majd ki azok a bécsi testőrírók (Bessenyeit kivéve mindegyik erdélyi volt), akiknek fellépésétől irodalmunk megújulását szokás jelezni. Az erdélyi testőrírók szülőföldjükről vitték magukkal a literátus hagyományt és Bécsben csak a fejlődéshez szükséges további elmélyülést és műveltséget szerzik meg, ugyanúgy, mint előbb Mikes Kelemen Párisban, vagy a rodostói Rákóczi-könyvtár francia könyvei között.

Mindazok, amikről az utóbbiakban szözlöttünk, — legalábbis a lényeg szerint — száz esztendővel ezelőtt nem voltak ismeretlenek. Dessewffy Aurélnál olvassuk: «Erdély magyar nyelve sokkal műveltebb a mienknél. Mi alig tudunk módosak lenni magyarul, az erdélyi pedig igen tud magyarul franciáskodni.» Továbbvezetve a gondolatot, hasonlókat találunk Kazinczynál: «Erdélynek szabad dicsekedni, hogy literaturánk gyümölcsei annak felvirradásában itt termettek, és nem nálunk...».

De alig halt meg Kazinczy és Dessewffy Aurél, szavaik feledésbe mentek, s irodalomtörténetírásunk a «hanyatlás» jelzőjével kezdte illetni azt a kort, amely Rákóczit, Mikest és Bethlen Katát adta, s az ő ragyogó műveiknél nem kisebb értékű, kifinomodott, irodalmi ízlést mondhatott magáénak. A «hanyatlás» jelzője egy évszázad leforgása alatt lassan kifakult, a jól megérdemelt lomtárban ma már kezdi belepni a por, de lekicsinylő íze máig ott kísért emlékezetünkben, ha a Bessenyeit megelőző irodalmunkra gondolunk.

TOLNAI GÁBOR